

Олександр Джанов

НАРИС ОСВОЄННЯ ГЕНУЕЗЦЯМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
НА ПІВНІЧ ВІД КРИМУ ТА ТАНИ.
ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ТА
МАТЕРІАЛЬНІ ЗАЛИШКИ XIII–XV ст.

Освоєння генуезцями Чорного моря і півдня Східної Європи відбувалося у декілька етапів і різними маршрутами. Традиційно цей процес ілюструється прикладом Тани у нижній течії Дону та Кафи – найбільшого портового і торгівельного центру, заснованого Генуєю на місці античного поліса Феодосії в Криму. Кафа була класичною моделлю генуезького торгівельного емпорія на кордоні Монгольської імперії, від якої починалися сухопутні маршрути углиб Євразії¹. Юридично вона була повністю генуезьким соціальним організмом, хоча залежала й від благовоління монгольських властей. У дійсності лігурійський елемент у населенні цього найбільшого міста Північного Причорномор'я майже ніколи не панував чисельно, хіба що за винятком початкового етапу. Багатонаціональнісь була найяскравішою рисою повсякденності в левантійських “колоніях” Генуї. Проте, жителі Кафи проявляли неабияку згуртованість у веденні торгівлі, а також у періоди озброєних конфліктів з сусідами².

Торгівля з країнами Середнього й Далекого Сходу в працях істориків XIX та першої половини XX ст. виявляється чи не пріоритетним напрямком економічного життя генуезьких факторій Леванту та Романії. Саме вона позначила, широко відомий по опису Франческо Пеголотті, напрям сухопутного караванного маршруту: Кафа – Тана – Сарай – Хорезм і далі аж до Пекіна в Китаї (Ханбалік – *Chambalich*)³. Але якщо бути об'єктивнішим, діяльність лігурійців була більш різноманітною, як і напрями їх комерційних інтересів.

¹ M. Balard, *Gênes et la mer Noire (XIIIe–XVe siècles)?*, Revue Historique, t. CCLXX, Paris 1983, p. 31–54. Перевидано у: *La mer Noire et la Romanie génoise: XIIIe–XVe siècles*, London (Variorum Reprints) 1989, (Collected studies series: CS294).

² M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, t. I, Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie, vol. XVIII (XCII), fasc. I, II (нумерація сторінок наскрізна), *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 235, Genova; Rome 1978, p. 199–215.

³ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, edit. by A. Evans, Medieval Academy Books 24 (Cambridge, Mass. 1936) p. 21.

Історія генуезьких факторій у Криму документована численними письмовими джерелами. До того ж, у багатьох місцях, незважаючи на мінливість долі, збереглися матеріальні сліди їх перебування у вигляді кріпосних стін Кафи, Солдайї, Чембало, Алушти, Гурзуфа та Сімеїзу⁴. Доля лігурійської історичної спадщини на північ від Криму виявилася більш ефемернішою.

Генуезці почали проникати до Східної Європи ще до середини XIII ст. разом з торговцями з інших італійських міст-держав: Венеції, Пізи та ін. Після заснування Монгольської імперії вони, очевидно, уклали відповідні договори для торгівлі на території монгольського Улусу Джучи. Саме генуезці часто служили провідниками для католицьких місіонерів, що вирушали в країни Сходу, Північного Кавказу, Східної Європи. У 1246 р. Джованні дель Плано Карпіні зустрів у Києві впливових генуезьких торговців Михайла та Варфоломея, що прибули з Константинополя (Пери)⁵. Детальніше відомо про присутність генуезців у гирлах Дунаю, Дністра і Дніпра⁶ (мал. 1).

На перших порах вони розпочали провадити свої торгівельні операції в **Вічині** (*Vicina*) (1273 р.), яка після реставрації Візантійської імперії на деякий час увійшла (мабуть тільки формально) до її складу разом з іншими містами на островах нижнього Дунаю – Парістріно (*καὶ νῆσοι πολλὰ αἰ Παρίστριοι*)⁷. Також у третій чверті XIII ст. Вічина була піднесена до рангу митрополії. Це виглядає дивним, адже поряд знаходилась велика єпархія Варни⁸. Надання Вічині високого церковного статусу можна пояснити лише потенційною роллю її як місіонерського центру, адже вона знаходилась в оточенні “варварських” кочових народів (тобто під протекторатом Золотої

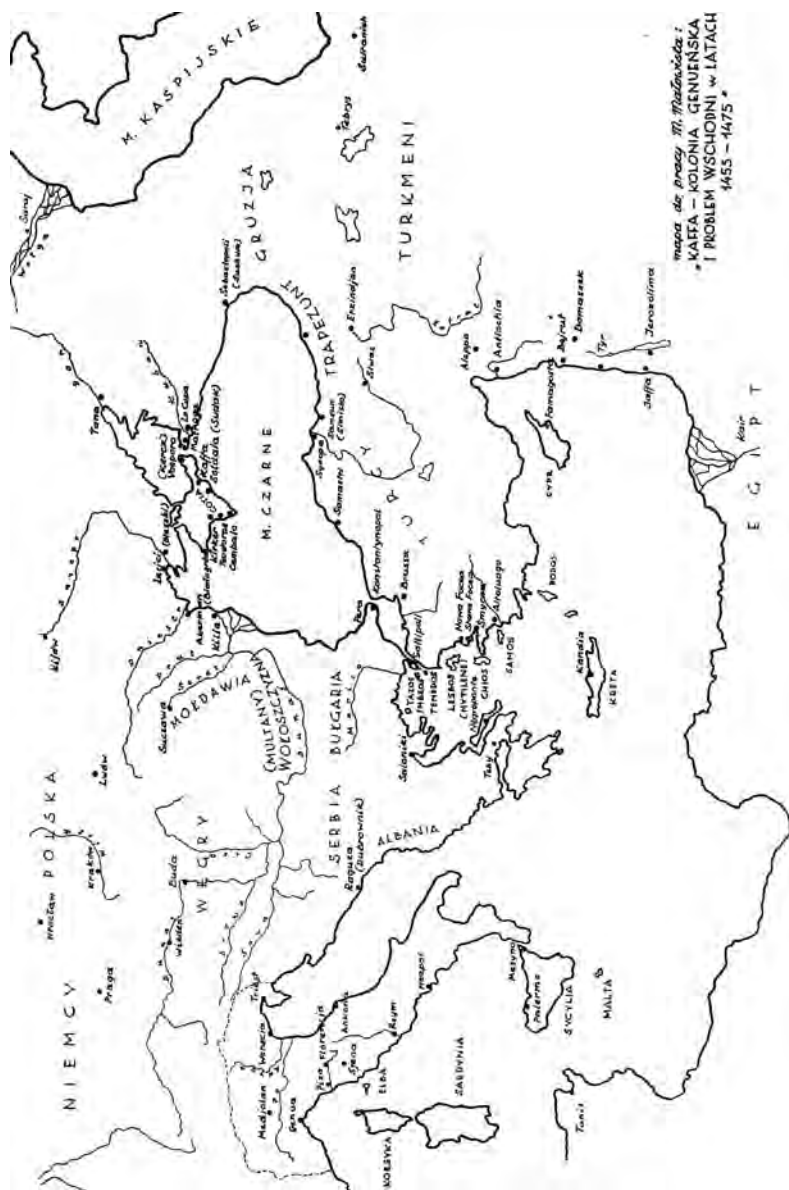
⁴ О.В. Джанов, В.В. Майко, О.М. Фарбей, *Генуезці в Криму*, К. (Горобець) 2009, 232 с.

⁵ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, пер. А.И. Малеина; редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной, Москва 1957, с. 82.

⁶ E. Todorova, *Gli insediamenti genovesi alla foci del Danubio: Vicina, Chilia, Licostomo*, Genova e la Bulgaria nel medioevo, ed. G. Pitarino, Genova 1984, p. 427–459.

⁷ L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1942) 36–37.

⁸ V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, *Revue historique du Sud-Est européen* 22 (1945) 183–198; G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*, vol. I: Patriarchatus Constantinopolitanus, Padua (Messaggero) 1988, p. 406–407, 40.2.3.

Мал. 1. Мапа Східного Середземномор'я та Чорноморського басейну. За М. Маловіст, 1947

Орди). Зважаючи на це, підвищення церковного рангу Вічини потрібно ставити в один ряд з фактом заснування православних митрополій у Сараї та в Каїрі, а це, в свою чергу, – широким політичним альянсом між Візантією, Золотою Ордою та Єгиптом, який утворився після низки дипломатичних контактів близько 1261 р. Треба зазначити, що дуже значну роль у налагодженні контактів між цими трьома сторонами відігравали генуезькі комерсанти, які були зацікавлені в налагодженні безперервної торгівлі між Північним Причорномор'ям та Єгиптом з Сирією⁹. Місіонерський потенціал Вічини підкреслюється також заснуванням у ній не пізніше 1284 р. францисканського монастиря, що могло бути можливим лише за умови існування тут значного осередку вихідців із Заходу¹⁰.

Вже в 1281 р. генуезці з Пери (Константинополь) здійснювали тут торгівельні операції. На той момент на Вічину припадало 20% (3453 іперперів) товарообігу Пери в Чорному морі, зареєстрованого нотаріальними актами нотарія Габрієле де Предоно¹¹. В нотаріальному акті від 8 серпня 1290 р. Лукіно Гатілузіо отримав у Кафі 6125 аспрів-барикатів для того, щоб закупити товар у Вічині¹². У 1294 р. генуезець Роландо де Куарто, прибувши із товаром з Вічини до Константинополя, був вимушений сплатити там мито. Джерела 1298 р. згадують генуезького консула Вічини (*consul Ianuensium in*

⁹ R. Amitai, *Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late thirteenth century in Light of the Existing Early Correspondence*, *Oriente Moderno*, nuova serie, anno 88, № 2: Les relations diplomatiques entre le monde musulman et l'occident latin (XIIe–XVIe siècle) (2008), p. 349–368; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260–1500*, Washington (Columbia University) 2014, 460 p.

¹⁰ В останній раз згадується в 1334 р. Див.: G. Golubovich, *Biblioteca Bio-bibliografica della Terra Sancta e dell'Oriente Franciscano*, Quaracchi 1913, vol. II, p. 66–73.

¹¹ Генуезькі нотаріальні акти стосовно торгівлі з Вічиною були видані румунським дослідником Георгіу Бретіану: G. I. Bratianu, *Vicina. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, *Bulletin historique de l'Académie roumaine* 10 (1923) 113–190; G. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba: contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer noire*, Bucarest 1935. Також див.: M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIIe siècle*, *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantine*, t. 2, Bucarest 1975, p. 21–32. Перевидано: M. Balard, *Gènes et la mer (Genova e il mare)*, *Quartieri della Società Ligure di Storia Patria* 3 (Genova 2017) 757.

¹² M. Balard, *Les actes de Caffa du notarie Labmerto di Sambuceto 1289–1290*, Gènes et l'Outre-Mer, t. 1, Paris 1973, p. 368.

Vicina) – *Montano Embriaco*, який мав повернути до Генуї майно померлого там громадянина Генуї – *Andrea Barbaria*¹³. Генуезька факторія в Вічині вірогідно визнавала номінальну владу місцевої імперської (візантійської) та монгольської адміністрацій, на той час, в особі джучида Ногая. Генуезький консул, мабуть, був лише представником генуезької громади перед адміністрацією регіону. Необхідно відмітити, що після загострення відносин Ногая з генуезцями та вбивства в Кафі його сина Актача в 1298 р., вірогідно репресії Ногая торкнулись і генуезців Вічини. Мабуть не врятувала становище генуезців і поразка та загибель Ногая в 1300 р., після чого резиденцію Ногая на Нижньому Дунаї – Сакджи (Ісакчи) займає син хана Токти – Тукбуга¹⁴. На зламі XIII–XIV ст. Вічина перейшла до складу Болгарського царства, яке перебувало під протекторатом Золотої Орди. Напруженість у відносинах Золотої орди та генуезців знов загострилась до краю в 1309 р., коли була знищена Кафа. Лише через кілька років з’явилась можливість її відновити. В особливому статуті, який регламентував порядок відновлення Кафи від 22 квітня 1316 р. (*Ordo di Caffa*), у зв’язку з відмовою болгарського царя Теодора Святослава (1300–1321) компенсувати збитки, які зазнали генуезькі комерсанти на території його держави, Генуя забороняє своїм громадянам заходити в порти Болгарії (Загори)¹⁵. Настає тривала перерва в присутності генуезців у гирлі Дунаю. Але з відокремленням у 1325 р. від Болгарії Добружанського деспотату, в італійців знов з’являється можливість повернутись у свої старі емпорії, але політичні та військові обставини в гирлі Дунаю тому не сприяли. В 30-х рр. XIV ст. християнське населення Вічини зазнавало утиску з боку тодішньої мусульманської влади

¹³ M. Balard, *Les Génois dans l’ouest...*, p. 21–32; *ASGe*, *Notai antichi*, n. 45, cc. 95v, 192r-v.

¹⁴ В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*, т. I. *Извлечения из сочинений арабских*, Москва 1884, с. 93–117; И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*, Москва (Памятники исторической мысли) 2000, с. 92–94; И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.*, Древнейшие источники по истории Восточной Европы, Москва (“Восточная литература” РАН) 2009, с. 150–152.

¹⁵ *Monumenta Historiae Patria*, t. II: *Leges Municipales*, Torino 1838, p. 382–383. V. Gjuzelev, *Du commerce génois dans les terres bulgares durant le XIVe siècle*, *Bulgarian Historical Review* 7, no. 4 (1979) 36–50.

міста¹⁶. Але згодом, мабуть ще до 1343 р., Золота орда втрачає контроль на правому березі Дунаю¹⁷. З перемогою ж у 1445 р. угорського воєводи Андрія Лакфі над татарами почалася зміна розкладу сил у регіоні. У 1351 р. генуезька колонія в Вічині не тільки була відновлена, а й вже була настільки потужною, що влада Генуї веде тут збір коштів, потрібних на ведення війни з Венецією¹⁸. У третій чверті XIV ст. місто, мабуть, починає по-малу занепадати, що вірогідно було пов'язано з переміщенням торговельних шляхів дещо східніше від Вічини. У 1358 р. купці з Брашова отримали від угорського короля Людовіка I (1343–1350) привілей на вільну торгівлю на всьому шляху до гирла Дунаю, оминаючи Вичину, в напрямку до Кілії-Лікостомо¹⁹. У 1359 р. митрополит Вічини – Іоканф, на прохання валашського господаря Миколая Олександра (1352–1364), залишив місто і за згодою константинопольського патріархату став митрополитом Угровалахійським²⁰. В останнє Вічина як мета торговельних операцій згадується в нотаріальних актах, складених в іншій торговельній факторії генуезців – Кілії-Лікостомо у 1361 р. Тоді ж у документах в останнє згадується генуезький консул Вічини *Bartolomeo de Marcho (consul Ianuensium in Vicina)*²¹. Однак ще тривалий час у генуезьких документах з'являються імена вихідців з неї²².

Згідно писемних джерел, Вічина була розташована вище розділення русла Дунаю на три гирла: Кілійське, Сулінське, Георгіївське²³. До нашого часу тривають запеклі наукові дискусії про

¹⁶ V. Laurent, *Le metropolitane de Vicina Macaire et la prise de la vi lie par les Tartares*, Revue historique du Sud-est européen 23 (1946) 225–232.

¹⁷ L.T. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera adunati dal socio L.T. Belgrano*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, vol. XIII (1877) 304.

¹⁸ L.T. Belgrano, *Cinque documenti genovesi-orientali pubblicati dal socio T.L. Belgrano*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, vol. XVII (1885) 250.

¹⁹ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, vol. I, part. 2, Bucuresci 1890, p. 58, № XLI.

²⁰ F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, t. I, Vienna 1860, p. 383–388, CLXXI.

²¹ G. Pistorino, *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360–61)*, Collana storica dell'Oltremare Ligure 1, Collana storica di fonti e studi 12 (Genova 1971) 66, № 40.

²² M. Balard, *Les Génois dans l'ouest...*, p. 760–761.

²³ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212.

місце розташування цієї торгівельної факторії²⁴. Більшість дослідників вважає, що воно розташовувалось поблизу сучасного містечка Ісакчі. Східні джерела кінця XIII – першої половини XIV ст. згадують місто Сакджа, яке було в цей час резиденцією місцевих монгольських династій. Поблизу сучасного Ісакчі збереглися руїни римської фортеці *Noviodunum*, у стінах якої тривало життя до кінця XIV ст. Але метричні дані з рукописного портолану “*Il compaso navigare*” 1296 р. надають певні аргументи для локалізації Вічини на місці острівної фортеці Пекулуй-луй-Соаре, зведеної ще візантійським імператором Йоанном Цимісхієм у 972–976 рр. Існують декілька інших спроб локалізації цього потужного портового міста, наприклад у Мачині, Ені-Салі, Махмудіє, Ізмаїлі та ін.²⁵ Таким чином, хоча ми й маємо можливість пунктирно простежити історію Вічини та присутності в ній генуезької факторії, але з впевненістю вказати на матеріальні залишки цього міста все ж не вдається. Досить велика кількість руїн середньовічних міст та фортець на нижньому Дунаї може претендувати на це²⁶.

Отже, в другій половині XIV ст. генуезці переміщують свою торгівельну факторію ближче до гирла Дунаю, куди було зручніше доставляти зерно з півночі по річках Прут та Сирет. Емпорій мав дві назви: Кілія та Лікостомо (район сучасного м. Кілія, *Licostomo*, *Licostono*, *Nicostono*). Ця назва вперше зафіксована рукописним портоланом 1296 р. *Il compaso navigare*, де воно, виходячи з контексту, означає лише північне гирло Дунаю (сучасне Кілійське)²⁷. Грецьке слово *Licostomo* в перекладі означає: ‘вовче горло’, ‘вовче русло’.

²⁴ G.I. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, 186 p.; P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica 3 (1970) 275–295; P. Diaconu, *Cintare pentru verificat gren-tatea perperitor de Vicina*, Studii și cercetării de Numismatica 6 (Bucarest 1975) 243–245; P. Diaconu, *Păcuil-lui-Soare – Vicina*, Byzantina 8 (1976) 407–447; Ş. Papacostea, *De Vicina a Kilia, Byzantins et Genoıs aux bouches du Danube XIVe siecle*, Revue des itudes sud-est europeennes, vol. XVI, № I (Bucureşti 1978) 65–79; C. Giurescu, *Les Genoıs au Bas-Danube aux XIIIe et XIVe siecles*, Colocviul româno-italian “Genovezii la Marea Neagră in secolele XIII–XIV”, Bucharest 1977.

²⁵ S. Lazăr, *Stadiul actual al cercetărilor privind localizarea Vicinei*, Buletinul cercu-rilor științifice studențești, arheologie – istorie 8 (2002) 88–91.

²⁶ Огляд археологічних пам’яток та бібліографію див.: А.–Д. Станіца, *Viața economică din Nordul Dobrogei în secolele X–XIV*, Tulcea (Editura Dobrogea) 2015, 474 p.

²⁷ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212.

У сучасній назві містечка Вилкове дослідники схильні бачити спотворене *Волково*. Топонім відомий ще у візантійських джерелах з IX ст. На той час у ньому, мабуть, знаходився візантійський митний пункт²⁸.

Щодо ідентичності Кілії (*Cilia, Chilia, Chieli*) та Лікостомо (*Licostomo*) досі триває дискусія між дослідниками. Одна з сторін вважає, що обидві назви стосуються одного і того самого населеного пункту, тобто Кілії. Друга частина стоїть на тому, що це два різні портові міста. Для видатного румунського історика Ніколае Йорга, який ще в 1899 р. видав свою класичну працю з історії Кілії та Монкастро, ідентичність Кілії та Лікостомо була очевидною²⁹. Адже ще Димитрій Кантемір у своєму описі Молдавії стверджував буквально: “*Килією называлась отъ Молдавцовъ, а отъ Турковъ Кили, у новъйшихъ же Грековъ Ликостомонъ...*”³⁰. Все це має низку підтверджень у середньовічних документах. В одному з актів константинопольського патріархату від 1321 р., в якому перелічені фортеці або монастирі³¹ митрополії Варни, що канонічно належать патріарху, згадується Кілія або Лікостомо (*τὰ Κελλία ἤτοι Λυκοστόμου*)³². Подібні ж словосполучення зустрічаються в коротких пост-візантійських літописах: “...ἀπὸ Λικοστόμου οἶον τοῦ Κελλίου... ἀπὸ Λικοστόμου ἤτοι τοῦ Κελλίου...”³³. Чомусь ніхто з дослідників раніше не помічав, що про ідентичність цих двох пунктів впевнено писав польський хроніст Ян Длугош (1415–1480 рр.) в історичному пасажі

²⁸ О.А. Iliescu, *La Recherche de Kilia byzantine*, Revue des études sud-est européennes vol. XVI, № 2 (1978) 229–239.

²⁹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, Bucarest 1899.

³⁰ Д. Кантемир, *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии*, Москва 1789, с. 49.

³¹ Октавіан Ілієску звернув увагу, що сполучник *ἤτοι* між назвами Кілія та Лікостомо можна перекласти не тільки як “або”, але ж і як “у”. Хоча наведені цитати з пост-візантійських хронік суперечать такому висновку. Також Ілієску помітив, що терміном *καστέλλια* (*castelli*) середньовічні джерела називають не тільки фортеці та міста, обнесені мурами, але і укріплені монастирі. Для підтвердження своєї думки про те, що Кілія та Лікостомо були різними населеними пунктами, він припустив, що в цьому патріаршому документі йдеться про монастир, розташований десь між цими містами. Див.: О. Iliescu, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, Revue roumaine d’histoire, t. XXXIII, № 1–2 (1994) 159–167.

³² F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata...*, t. I, p. 95, LI–II.

³³ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, t. 1, Einleitung und Text, Corpus Fontium Historiae Byzantine, vol. XII/1, Wien 1975, S. 215.

про боротьбу за Кілію в 1465 р.: “...*Kilia cum arce super Danubii littus situm, quod, Greci Licostomos appellant...*”³⁴. Такі ж відомості є в анналах венеційського хроніста Стефана Великого, де під 1475 р. згадується також “...*Chili: credo vuol dir Licostoma...*”³⁵.

Однак на одному з середньовічних портоланів 1532 р. було вказано два окремі пункти в дельті Дунаю: Кілія та Лікостомо³⁶. До подальших сумнівів призвела публікація актів генуезького нотарія Антоніо Понцо 1360 та 1361 р., який за приблизними розрахунками встиг скласти в Кілії-Лікостомо більш, ніж 400 нотаріальних актів. Виявилось, що нотарій час від часу в документах виправляв назву *Chilia* на *Licostomo*. Єдиного разу назва була записана двома словами *Chilia Licostomo*. Тому виникла здогадка, що ці пункти були різними, але розташовувались на дуже близькій відстані один від одного. Кілію XIV ст. дослідники бажали бачити десь поблизу румунського містечка Кілія Вежя та сучасного міста Кілія на українському березі. Лікостомо – навпроти міста Вілкове, десь неподалік румунського села Періправа. Треба сказати, що в актовому матеріалі з Лікостомо 1373 та 1384 р. чітко визначено, що Лікостомо розташовувався на одноіменному острові. Місцевість, де розташована Кілія Вежя, дійсно являє собою острів, що з’явився ще до формування сучасної дельти Дунаю. Ще й зараз він залишається островом, оточеним болотними наносами Дунаю та масою потоків та проток, густо порослими очеретяними чагарниками³⁷.

³⁴ J. Długosz, *Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae liber XIII et ultimus*, tomus secundus, Lipsae (Symtibus Io. Ludov. Gleditschii et Maurith Georgii Weidemannii) 1712, col. 344. Ще раз в тексті Длугоша ця ж фраза вставлена в оповідь про османський штурм 1484 р., але в дещо викривленому вигляді “...*Kiliam quoque, quat veteres Clitomastum vocauer...*”, що можливо пояснити лише помилкою переписувача: J. Długosz, *Op. cit.*, col. 544. Ці ж слова повторює Мацей Меховський, який був популяризатором праці Длугоша, який був відомий впродовж тривалого часу лише в рукописах. Меховський повторює фразу Длугоша лише одного разу – під час опису подій 1465 р., а під 1484 р. опускає її, таким чином виправивши помилку свого славного попередника: M. Miechowita, *Chronica Polonorum*, 1521, p. 333, 345.

³⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Romînilor*, vol. III, București (Imprimeria statului) 1897, p. 89.

³⁶ O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, Studii. Revistă de istorie t. XXV, № 2 (1972) 435–462.

³⁷ P. Conet, *Delta Dunării – geneza și evoluție*, peuce. I, Tulcea 1971, p. 27, fig 5.

Північний берег його омиває потужне кілійське гирло Дунаю. Місцевість у районі Періправи вже на початку нашої ери являла собою частину морської бар'єрної піщаної коси – острів Лета (*Letae*), судноплавство біля якого було дуже небезпечним до початку формування сучасної дельти *Kilia III* десь наприкінці середньовіччя³⁸.

П. Діакону аргументовано розглянув всі випадки виправлення в актовому матеріалі *Chilia* на *Licostomo* та прийшов висновку, що у всіх випадках, коли в заключній частині документів, де були перелічені місця, де документ мав чинність, Кілія та Лікостомо ніколи не поміщені разом. Під назвою *Licostomo* місто було більш відомо в *Романії* та на Заході. І. Коновалова та В. Перхавко на основі того ж актового матеріалу ще більш переконливо довели синонімічність цих двох ойконімів³⁹.

Кілія розташовувалась на правому березі широкого північного русла Дунаю в рівнинній болотистій місцевості. Ця протока була мало пристосована для проходу великих суден, як і Меотійські болота (Азовське море) в той же період. Свої великі кораблі торговці були вимушені розвантажувати при вході в гирло та витягували їх на піщаний берег. Кілії-Лікостомо генуезькі торговці досягали вже на малих судах. До XVIII ст. місцевість поблизу гирла біля сучасного міста Вилкове на італійських мапах мала назву *Porto Chili*⁴⁰. Цей допоміжний пункт виконував ту саму роль, що і Матрега (Тамань) на східному березі Боспора Кімерійського⁴¹.

Згідно с даними, які можна знайти в актах генуезького нотарія Антоніо Понцо (1360–61 рр.)⁴², Кілія-Лікостомо виглядає як повноцінна генуезька колонія, що управляється консулами, які призначалися безпосередньо адміністрацією Генуї. У загальних рисах, на ранніх етапах існування її зовнішній вигляд нагадував

³⁸ N. Panin, G. Ion, E. Ion, *The Danube Delta-Chronology of Lobes and Rates of Sediment Deposition*, GEO-ECO-MARINA 9–10 (2003–2004). Proceedings of Euro-Eco-GeoCentre-Romania.

³⁹ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 124–130.

⁴⁰ O. Piescu, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, Revue Roumaine d'Histoire, t. XXXIII, janvier-juin, 1–2 (București 1994) 159–167.

⁴¹ C. Carossi, *Un emporio genovese alla foce del Danubio (Chilia, 1360–1361)*, Rivista del notariato (2015) 217–221.

⁴² G. Pistarino, *Notai genovesi...*; M. Balard, *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzio 1360*, Gênes et l'Outre-Mer, t. 2, Paris 1980, 212 p.

Кафу і Тану. Місто було обнесене лише ровом і валом з частоколом. Дані актів Кілії змальовують її як місто, надійно захищене безліччю каналів. Саме місто, очевидно, і саме було пронизано ними вздовж і впоперек. На березі Дунаю розташовувалися дерев'яні пристані, одна з яких використовувалася для будівництва і ремонту кораблів (*scharium*). Поряд з ними знаходилося приміщення для стягування торговельного мита (*comerchium*). У центрі міста розташовувалася будівля міської ради (*domus communis Ianuensis*), лоджія Генуї (*logia Ianuensium*), чотири банківські контори, грецький храм Йоана Хрестителя, декілька таверн, лавка кравця, два зернові склади і чотири склади для вина⁴³. Генуезькі джерела згадують одночасно: острів Лікостомо (*insula Licostomi*) та каструм острова Лікостомо (*castrum insule Licostomi*)⁴⁴. Очевидно під островом слід розуміти первісну основну генуезьку факторію на острові – Старий Лікостомо (*Licostomo Vechio*) або Стара Кілія, (*Kilia Vechia, Chilia Vechia*). Згодом на протилежному лівому березі Кілійської протоки виникло нове поселення Новий Лікостомо або Нова Кілія (*Licostomo, Kilia, Chilia, Chilia Nova*), де згодом була зведена невеличка фортеця⁴⁵.

Основними товарами, що проходили через ринок Кілії, в цей час були татарські раби і причорноморське зерно. Основний вантажопотік товарів вирушав у напрямку до Константинополя (Пери). Серед генуезців, що брали участь у торговельних операціях, переважали вихідці саме з Пери. У зворотному напрямку надходили переважно дорогі італійські та східні тканини. В актах не згадується нічого, що стосувалося б сім'ї та шлюбу (заповіти, шлюбні контракти). Це говорить про те, що емпорій у цей період

⁴³ M. Balard, *Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV siecle*, Sudostforschungen vol. XXXVIII (Munich 1979) 1–12; Перевидання у: *La mer Noire et la Romanie génoise: XIIIe – XVe siècles*, London (Variorum Reprints) 1989, (Collected studies series; CS294); G. Pistarino, *A Chilia e Licostomo sulla foce del Danubio*, I gin dell'Oltremare, Civico istituto Colombiano, studii e testi, serie storica 11 (Genova 1988) 247–370; C. Carossi, *Un emporio genovese...*, p. 217–221.

⁴⁴ S. Raiteri, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383–84)*, [in:] G. Balbi, S. Raiteri, *Notai genovesi in Oltre-mare: Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Collana storica dell'Oltremare Figure 2, Collana Storica di Fonti e Studi 14 (Genova 1973) 249 p.

⁴⁵ C.C. Giurescu, *Targuri sau orase și cetati moldovene din secolul al X-lea pana la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucuresti 1977, p. 218.

перебував ще на першому етапі свого формування, коли переселенці ще не вирішили осісти на місці і обзавестися сім'ями та домогосподарством. Торгівельні операції з імпорту зерна в Лікостомо генуезькі торговці почали здійснювати ще в 1358 р. Нотаріальні акти і записи в книгах массарії Кафи (*cartulario Introitus et Exepnse de massarie comunis Ianue in Caffa*) 1374, 1381, 1386 рр. згадують серед посадових осіб Лікостомо: консула, каваллерія, массарія, ката, перекладача. Городяни Лікостомо були організовані в маону (*mahone*) – співтовариство пайовиків, якою керувала рада торговців. Відомі імена восьми консулів Кілії-Лікостомо: Антоніо де Кастро (1360 р.), Ніколао Бранкалеоне (1360–1361 рр.), Бернабо де Карпена (1361 р.), Пьетро Емброно (1372 р. і 1382 р.), Паоло де Подіо (1373 р.), Коррадо Донато (1381 р.), Лука Узодімаре (1384 р.) та Ніколо де Фьєски (1403 г.). Очевидно, в період військової конфронтації з добруджанським деспотом Добротичем у 1373 р. була введена додаткова військова посада – губернатор острова, яку на той час обіймав Лукіано де Нігро. Острів охороняла озброєна галера. Війна вимагала додаткових витрат, тому в 1381–1382 р. в Кафі був введений окремий податок на переміщення товарів із Кафи в Лікостомо, та в зворотному напрямку. У містечку існували дві католицькі церкви (мабуть монастирські): св. Франциска і св. Домініка, що свідчить про звичайну в генуезьких факторіях конкуренцію між орденами міноритів та проповідників. Також існувала православна церква св. Йоанна⁴⁶. Останні відомості про генуезьку факторію в Лікостомо відносяться до 1403 р., коли для неї з бюджету Пери було витрачено суму в 5015 переперов і 15 каратів.

Вже з 1360-х рр. генуезці Лікостомо перебували в постійній воєнній конфронтації із добруджанським князем Добротичем. Князь, маючи флот із чотирнадцяти галер, постійно погрожував генуезцям та захоплював їх торговельні суда. У 1374–75 рр. в Кафі були зняряджені декілька галер для війни з Добротичем⁴⁷. Війна

⁴⁶ G. Airdi, *I Genovesi a Licostomo nel sec. XIV*, Studi medievali, vol. XIII, fasc. II, Spoleto 1972, p. 968–969.

⁴⁷ В. Гюзелев, *Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век)*, София (Борина) 1995, с. 46–75; Г. Атанасов, *Добруджанското деспотство*, Велико Търново (Фабр) 2009, с. 90–114.

тривала до 1387 р., коли між генуезцями та сином Добротича – князем Іванко було підписано мирний договір⁴⁸. З 1402 р. Кілія поперемінно входить до складу Валахії, Угорщини та Молдови. Надалі основна торгівельна активність генуезців у регіоні, ймовірно, поступово переміщувалась в Аккерман-Монкастро.

У 1465 р. молдавському господарю Стефану Великому (1457–1504) вдається підкорити Кілію, спираючись на підтримку польського короля⁴⁹ та місцевих жителів, які не бажали опинитися під владою османів. Стара фортеця в 1475 р. була зруйнована, “щоб вона не була підкорена турками як Кафа”⁵⁰. Оборона острівної фортеці проти османського війська була дуже незручна, оскільки вона могла бути легко блокована турецьким флотом, якого у Молдавії бракувало. Жителі перейшли на інший берег Кілійського русла. У 1479 р. тут за наказом Стефана упродовж 25 днів відбувається будівництво фортифікаційних споруд⁵¹. Досить ймовірно, що нова фортеця замінила собою старе укріплення генуезців, або короткостроковими фортифікаційними роботами 1479 р. була лише посилена фортеця, яка вже існувала. 1484 р. вона була завойована турками, які відремонтували та посилили фортецю, яка зазнала руйнувань під час п’ятиденної облоги. Жителів міста не стали брати у полон, як то було перед тим у Монкастро, де з 20000 людей залишилось лише 200 сімей рибаків. Все населення було відправлене відроджувати старе зруйноване місто на острові, навпроти нової фортеці⁵².

Про зовнішній вигляд фортеці Нової Кілії ми можемо судити лише з пізніх, але докладних описів турецького мандрівника Евлія

⁴⁸ E. Basso, *Genova: un impero sul mare*, Collana di studi italo-iberici 20 (Cagliari 1994) 267–276.

⁴⁹ P.P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul al XV și problema Chilieii*, *Romanoslavica III* (1958) 95–116.

⁵⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente...*, p. 89: *Per un’ altra lettera, dise che fò al Chili: credo vuol dir Licostoma; el qual luogo tròve ruvinado, però Valacchi l’ havea ruvinado, amid non havesse in quelli intendimento, com’ in Caffa.*

⁵¹ *Славно-Молдавские летописи XV–XVI вв.*, сост. Ф.А. Грекул, Москва (Наука) 1976, с. 26, 29.

⁵² *Annali Veneti dall’anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malpiero*, *Archivio Storico Italiano*, t. VII, parte I (1843) 135: *Poi andò all’ impresa de Licostomo, et l’hebbe in 5 giorni: non mandò alcun di quel luogo a Constantinopoli, ma i messe tutti a refar Licostano vechio, situa sopra un scogio nel Danubio...*

Челебі (1657 р.)⁵³, планів останньої чверті XVIII ст. й акварелей художника Михайла Матвійовича Іванова 1790 р.⁵⁴ Треба зазначити, що опис міста Евлії Челебі дуже нагадує те, що ми знаємо про старий генуезький Лікостомо. Вулиці міста являли собою мережу каналів, які у мирний час були накріті дерев'яними помостами. Прибравши помости підчас військових дій захисники перетворювали своє місто на пастку для ворогів. Для того, щоб уявити собі, що являло собою така мережа каналів серед міста, слід відвідати сучасне місто Вилкове, розташоване дещо нижче по течії Кілійської протоки.

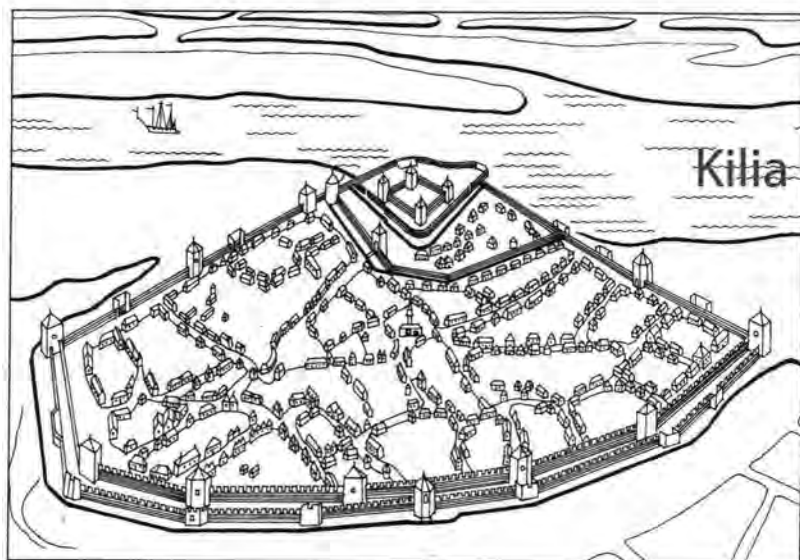
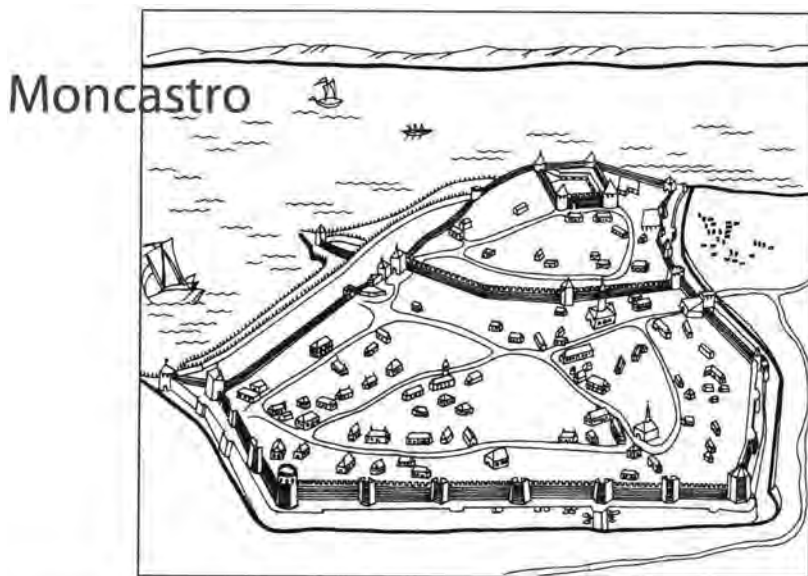
Планувальна структура фортифікаційних споруд Кілії була класичним прикладом мисового укріплення секторного типу. На невеличкому мисі, що ледве виступає за берегову смугу в бік води, була розташовувана цитадель, оточена стінами і глибоким ровом з водою. Усередині неї знаходився правильний чотирикутний замок, фланкований чотирма баштами, як і в сусідньому Білгороді. У бік суші до цитаделі примикає велика фортеця, також укріплена стінами і ровом з водою. До міста прилягало велике передмістя (*suburbis*). План міста (мал. 2) був, загалом, трикутним зі сторонами довжиною близько 500 м (площа – близько 25 га).

У 1794 р. фортеця Кілії була перебудована османською владою в чотирикутне бастионне укріплення, що назавжди змінило зовнішній вигляд містечка. У свою чергу і воно було знищене в 1856 р. при залишенні російськими військами південної Бессарабії, після поразки в Кримській (Східній) війні⁵⁵. У наш час від кріпосних споруд 1794 р. збереглися лише північний і східний рови. Вони і маркують на місцевості межі середньовічного городища. На більшій частині Кілійської фортеці в наш час розташовується міський парк. Археологічні дослідження на території середньовічної Кілії ніколи не проводилися. Проте, пам'ятка є перспективною археологічною зоною, яка може дати важливі дані про освоєння Східної Європи лігурійцями в середині XIV ст.

⁵³ Эвлия Челеби, *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, вып. 1. Земли Молдавии и Украины, Памятники литературы народов Востока. Переводы. VI, пер. под ред. А.С. Тверитиновой, Москва (Восточная литература) 1961, с. 154–160.

⁵⁴ M. Şlapak, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolui al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chişinău (ARS) 2004, p. 127–130.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 130.

Мал. 2. Порівняльна планіметрія Білгород-Дністровської та Кілійської фортець.
За М. Шпак, 2004

Аккерман (*Акджа-Кермен, Asprocastron, Maurocaastro, Mo-caastro* – сучасне м. Білгород-Дністровський), що виник на місці античної грецької колонії Тіри⁵⁶, відомий своєю кам'яною фортецею першокласної збереженості. Місто розташоване на правому західному обривистому березі Дністровського лиману поблизу морського узбережжя. Як показали археологічні дослідження, в XIII – початку XIV ст. на території фортеці і в найближчих її околицях вже існувало велике міське поселення з хаотичним плануванням, характерним для золотоординських міст Східної Європи та Криму⁵⁷. Упродовж XV ст. в основному оформився архітектурний вигляд білгородської фортеці. У XIV–XVII ст. місто відіграло найважливішу роль у постачаннях східноєвропейських товарів у країни Середземномор'я, насамперед: зерна, воску, меду, хутра та рабів. У середині XIX ст. Білгород став першим історико-архітектурним заповідником на території України.

До 1290 або 1394 р. відноситься найдавніша звітка про відправку в Мавракастро (*ad Mauracastrum*) торговельного корабля генуезьких громадян *Gullielmi de Berzezis et Iohanni Mussus*⁵⁸. Тоді ж у 1290 р. в Кафі був виданий кредит, на який генуезький торговець мав закупити товари в *Мальвокастро* для відправки до Константинополя⁵⁹. Відомості про місто є в найдавніших італійських географічних джерелах починаючи з 1296 р. (рукописна люція *Il comraso navigare*)⁶⁰. Вже в 1314 р. тут існував францисканський монастир⁶¹. У 1316 р. Генуя була вимушена звернути на короткий час свою торгівлю в Монкастро, який підпав під владу болгарського царя Теодора Святослава Тертера (1300–1322)⁶². Ймовірно,

⁵⁶ Н.А. Сон, *Тира римского времени*, К. (Наукова думка) 1993, 169 с.

⁵⁷ А.А. Кравченко, *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)*, К. (Наукова думка) 1986, 128 с.

⁵⁸ G. Bertolotto, A. Sanguineti, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova con l'impero bizantino*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, vol. XXVIII (1896) 517.

⁵⁹ M. Balard, *Les actes de Caffà du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290*, Genes Et L'Outre-Mer, t. I, Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves, et leurs relations commerciales au moyen âge. XII, Paris-La Haye (Mouton & Co) 1973, p. 203.

⁶⁰ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212–214.

⁶¹ G. Golubovich, *Biblioteca Bio-bibliografica...*, p. 72, 102, 266–268.

⁶² *Monumenta Historiae...*, p. 36–50.

вже до 1351 р. тут постійно був присутній значний генуезький анклав, оскільки Монкастро значиться в числі міст, чия фінансова участь у витратах на війну з Венецією вважалась необхідною⁶³. У актах Антоніо Понцо 1360–61 рр. згадані чотири італійські торговці з Монкастро (*Dominco de Sancto Francischo, Michael de Recho, Iuanus de Arzerono, Leonardo de Portu*)⁶⁴, та згадується інша назва міста – *Asperos castro*⁶⁵. Проте, генуезька колонія в Монкастро, судячи з усього, так ніколи і не була оформлена ні адміністративно, ні юридично, ні територіально. Не пізніше за 1386 р. Білгород входить до складу молодого князівства Молдова⁶⁶, після чого стає найважливішим торгівельно-економічним центром і стратегічним пунктом.

Генуя і жителі генуезьких факторій на Чорному морі активно використовували ринок Монкастро для своєї торгівельної діяльності, особливо після значного скорочення об'єму східної торгівлі через Тану⁶⁷. В середині XV ст., після того, як Босфорська протока виявилася повністю під контролем османів, Монкастро стає одним з основних торгівельних партнерів Кафи і перевалочною базою для торгівлі кафійських купців з містами Західної України і Південної Польщі⁶⁸. Через Монкастро пролягали маршрути диплома-

⁶³ T.L. Belgrano, *Cinque documenti...*, p. 250.

⁶⁴ G. Pistarino, *Notai genovesi...*, p. 24, 43, 52, 59, 62.

⁶⁵ M. Balard, *Actes de Kilia...*, p. 41.

⁶⁶ Посольство з Кафи в Монкастро до “Костянтина та Петра воєводи”. Див.: G. Musso, *Note d'archivio sulla “Massaria” di Caffa*, Studi Genuensi V: 1964–65 (1968) 8; Ş. Păracostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, Studii și materiale de istorie medie, vol. VI (1973) 43–59; Перевидано у: *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București (Ed. Corint) 1999, p. 104–121; *Item die XIII augusti pro Bartholomeo Finamore et Luchino et sunt pro expensis factis pro unius brigantis qui portavit Carollum de Orto et Illarium de Duria Maocastro, ambaxiatores euntes Constantino et Petro vayvoda occasione guerre de Sorcati ex deliberacione domini consulis et officii monetarum asperos 2 000 <?>, die iune VIII*. Також див.: В. Жосану, “Constantino et Petro vayvoda”. Заметки для постановки вопроса в новом ключе, *Stratum plus* 5: 2005–2009. “Русское время” (Кишинев 2009) с. 539–543.

⁶⁷ N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 101–118; Н.Д. Руссев, *Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье*, Генуэзская Газария и Золотая Орда, Кишинев (Stratum Plus) 2015, с. 31–32.

⁶⁸ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. I, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VI, Genova 1868, p. 109, 115, 305, 368; № 33, 36, 119, 152; A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. II, parte I, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VII, parte I, Genova 1871, p. 339, № 658.

тичних стосунків із Західною Європою, Генуєю та папським престолом. У 50-і рр. XV ст. генуезькі власті були дуже стурбовані масовим переміщенням населення з Кафи в Монкастро⁶⁹.

Нещодавно будівельна періодизація Білгородської фортеці була детально досліджена Андрієм Красножоном. Він прийшов до висновку, що її перші кам'яні укріплення (чотиривежовий замок – майбутня цитадель) були зведені молдавськими воєводами лише в 1414–1420 рр. Основний периметр фортечних мурів був зведений у середині XV ст. Остаточо фортеця придбала свій сучасний вигляд лише за османів у XVI ст.⁷⁰

Планіметрія Білгородської фортеці майже повністю збігається із Килійською. Усередині цитаделі, розташованої на невеликому мисі, що видається углиб лиману, знаходиться чотирикутний замок, фланкований чотирма круглими баштами. До цитаделі примикала територія міста, обнесеного не пізніше за середину XV ст. кам'яною оборонною стіною. До фортеці примикало велике передмістя, а поруч знаходився дуже зручний великий порт⁷¹. Незважаючи на те, що оборонні споруди Монкастро-Білгорода були зведені молдавською адміністрацією, в їх планувальній структурі і елементах декору просліджуються яскраво виражені кримські і навіть кримсько-генуезькі риси. Схожий план просліджується в укріпленнях Керчі (*Vosporo*) (мал. 3), які дослідники мабуть марно приписують генуезцям⁷². Особливий інтерес викликає наявність двох виносних башт, призначених для оборони торговельних пристаней, що було дуже характерно для генуезьких факторій Середземномор'я⁷³. Зважаючи на вказані паралелі, можливо слід ще раз порушити питання про італійське (генуезьке) походження цих трьох фортифікаційних комплексів, хоча б на етапі первісного пла-

⁶⁹ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. I, parte II, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VII, parte II, Genova 1879, p 327; № 4.

⁷⁰ А.В. Красножон, *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*, Кишинев (Stratum plus) 2012, 412 с.

⁷¹ M. Šlapak, *Cetăți medievale...*, p. 205.

⁷² С.Г. Бочаров, *Фортификационные сооружения генуэзского Веспоро в XIV–XV вв., Причерноморье в Средние века*, вып. IX (Санкт-Петербург 2015) 330–352.

⁷³ P. Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo. Insediamenti e culture urbane*, Genova (Sagep Editrice) 1982, p. 69, 139, 152, 156, 193, 222, 308, 324.

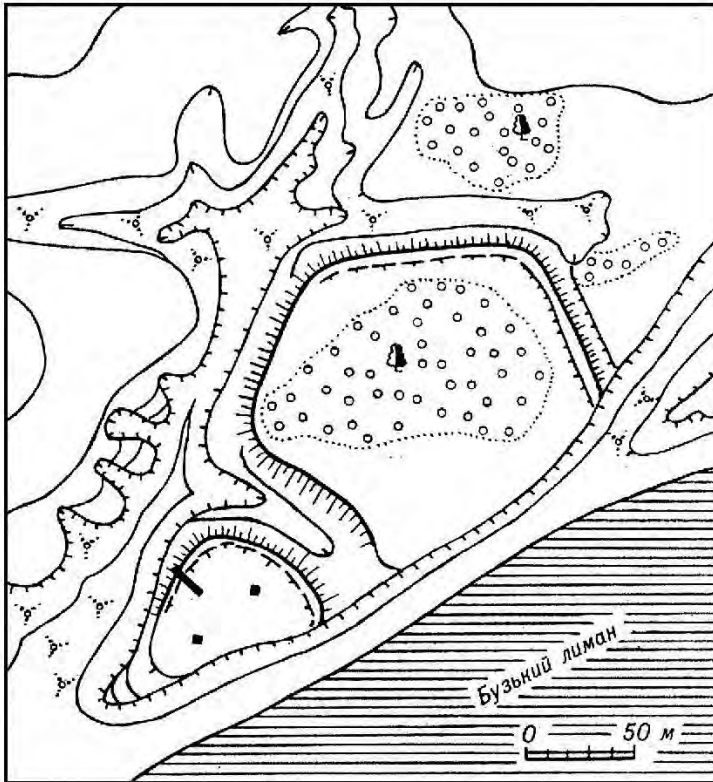

Мал. 3. Реконструкція плану Керченської фортеці на останню чверть XVIII ст.
За С. Бочаров, 2015.

нування. Можливо, в них брали участь фортифікатори з генуезьких колоній, які мали значний досвід у відбудові зруйнованих укріплень за короткий час. Наприклад, грека з Каффи – протомайстра Теодора, який свого часу відновляв фортечні мури в Солдайї та Симиссо, можна пов'язати з протомайстром Федоркою, відомого з будівельної плити 1440 р. зі середньої стіни Білгородської фортеці. На це можуть вказувати грецький текст напису та понтійсько-малозазійське походження орнаментальних мотивів плити (хачкар), що були не зовсім характерні для Північно-Західного Причорномор'я⁷⁴.

Замок **Ілліче** (*Ilici, Illice, Illiche, Lerici, Lerici, Elexe*), як з'ясували дослідження останнього десятиліття, розташовувався на західному обривистому березі в гирлі Південного Буга неподалік від античної грецької колонії Ольвія, на місці поселення античного часу. Для спорудження замку була вибрана зручна ділянка, обмежена

⁷⁴ R. Quirini-Popławski, *Sztuka kolonii genueńskich w basenie Morza Czarnego (1261–1475). Z badań nad wymianą międzykulturową w sztuce późnośredniowiecznej*, Kraków (iMEDIUS Agencja Reklamowa) 2017, p. 32–33, 253.

Мал. 4. Археолого-топографічний план замку Ілліче.
За Н. Руссев, О. Мельніков, 2004

з боку суші глибокими ярами. Можливо, на його місці знаходився і відомий з староруських літописів портовий пункт Олешье, в чому може частково перекопати співзвуччя двох різночасних топонімів⁷⁵. Городище замку Ілліче є перспективним археологічним об'єктом, наукове дослідження якого може дати додаткові відомості про присутність лігурійців у Північному Причорномор'ї (мал. 4)

⁷⁵ Н.Д. Руссев, О.Н. Мельников, *Тайна “каратов замка Илличе”*, Stratum plus 6: 2003–2004: “Печати времени” (Кишинев 2004) 479–494; О.В. Господаренко, Е.В. Олейниченко, *К проблеме локализации замка Лериче-Илличе в свете новых нумизматических находок*, Древнее Причерноморье 10 (Одесса 2013) 185–190; Н.Д. Руссев, *Два варианта...*, с. 21–33.

Виникнення укріпленого пункту в гирлі Південного Буга дослідники пов'язують з кризою, що охопила Золоту Орду після епідемії чуми в другій половині 40-х рр. XIV ст., коли виникає багато нових міських поселень у західній частині “імперії”, взамін знелюдненим містам Поволжя⁷⁶.

Вже в актах Антоніо Понцо згадується торгівельна операція Генуї Еліано Дентуто, що закупив 100 модіїв (28,2 т) солі в Кілії, та продав її тут же двом своїм співвітчизникам для постачання в Ілліче⁷⁷. У казначейських книгах Кафи 1374, 1381 і 1386 рр. і Пери 1390 р. присутні численні згадки про вихідців з Ілліче. Там же згадані і генуезькі консули цього замку. Генуезька адміністрація тут, як і в інших місцях, успішно співіснувала з місцевою “татарською” владою. У книгах массарії Кафи 1381 р. згаданий сеньйор Ілліче Акбога (*Acboga*), з яким адміністрація уклала договір про постачання 400 модіїв (112,6 т) проса⁷⁸.

Після значної перерви Ілліче знову з'являється в генуезьких джерелах у 1441 р., коли замком від імені комуни управляв Джуліано де Гвізальді⁷⁹. Разом з іншим генуезцем – Грегоріо де Торрілья в 1449 р. він вирішив узурпувати владу в Ілліче і перетворити замок на свого роду приватне володіння (колективну сеньйорію?)⁸⁰. Якийсь генуезець – Бруноро Сальваїго, ще в 1441 р. викупив у Луки Бальбі – одного з господарів недавно побудованого (або перебудованого) замку Ілліче одну чверть замку. Власті Генуї і банку Святого Георгія в 1449 р. в Статуті Кафи (*Statutum Caphe*) наказували генуезцям не будувати нових фортець. У 1453 р. все той же Бруноро Сальваїго безуспішно вимагав від офіції піклування Романії (*Officii Provisionis Romanie*) відшкодування збитків, понесених ним ще в 1441 р.⁸¹ Окремі генуезькі клани продовжували

⁷⁶ Н.Д. Руссев, *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.*, Кишинев 1999, с. 54–58.

⁷⁷ G. Pistorino, *Notai genovesi...*, p. 133–134.

⁷⁸ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, Revue de l'Orient latin, t. IV (Paris 1896) p. 38; M. Balard, *La Romanie genevoise...*, p. 162, 267, 399; О.Н. Барабанов, *Судебное дело Бруноро Сальваиго (Каффа, 1454 г.)*, Причерноморье в Средние века 2 (Москва 1995) 20–36; А.Л. Пономарев, *Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г.*, Причерноморье в Средние века 6 (Москва; Санкт-Петербург 2005) 49, 71, 89.

⁷⁹ N. Iorga, *Notes et extraits...*, p. 59.

⁸⁰ L.T. Belgrano, *Prima serie...*, p. 219, № 139.

⁸¹ О.Н. Барабанов, *Судебное дело Бруноро Сальваиго*.

боротьбу за володіння замком. У 1454–55 рр. ним володіли вихідці з роду Сенарега. Звичайною практикою Сенарега був викуп християнських полонених у татар і звільнення їх теж за викуп. За 14 жителів Монкастро, що попали до них у руки, вони зажадали непомірну суму. У відповідь на це, 60 городян Монкастро під виглядом рибалок проникли в Ілліче, перебили генуезців, спалили замок і звільнили полонених. Кафа і Генуя безуспішно намагалися отримати хоча б компенсацію матеріальних збитків у правителя Монкастро⁸². Відновлений білгородцями Ілліче залишався в їх руках як мінімум до 1484 р. Генуезцям Кафи, яка залежала від постачань продовольства з Монкастро, довелося погодитися з його втратою⁸³.

Присутність генуезців у нижній течії Дунаю, Дністра і Дніпра свідчить про їх комерційні інтереси не лише у Молдавії, але й у межах Великого князівства Литовського і Польського королівства, які володіли в той період більшою частиною території сучасної України. Вперше один зі значних центрів Червоної Русі – Львів у генуезьких документах згадується в 1343 р., коли сенат Генуї відправляє посольство до ординського хана Джанібєка. Вже в середині XIV ст. у Львові з'являються вихідці з генуезької Кафи, які за походженням були вірменами та євреями⁸⁴. 1376 р. датується заповіт вірменина з Кафи і католика за віросповіданням Тайчадіна⁸⁵. Після цього джерела не раз згадують торговців з Кафи – вірмен і євреїв, які ведуть тут свої торговельні операції⁸⁶.

⁸² A. Vigna, *Codice diplomatico...*, 1868, p. 307–309, 337, 343, 364–368, 539, № 121, 136, 138, 151, 208; N. Iorga, *Acte și fragmente...*, p. 32–36.

⁸³ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, 1868, p. 539, № 208.

⁸⁴ R. Hryszko, *Z Genui nad Morze Czarne. Z kart genueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Kraków (Historia Iagellonica) 2004, p. 241.

⁸⁵ *Pomniki dziejów Lwowa z archiwum miasta*, t. 1: *Najstarsza księga miejska. 1382–1389*, wyd. A. Czolowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1892, p. 93–95; *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, Lwów 1872, t. 3, p. 49–50; А.Л. Осипян, *Причуды Тайчадіна: Завецяние львовского армянина (1376 г.) как источник по истории Великого Причерноморья второй половины XIV века*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.uzluga.ru/potrd/A.+Л.+Осипян+Причуды+Тайчадіна/d/main.html>.

⁸⁶ L. Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, *Studia nad historią kultury w Polsce I* (Lwów 1925) 53–57; M. Malowist, *Kaffa – Kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego II* (Warszawa 1947) 63–65.

1409 р. датується найраніша звітка про присутність у Львові італійців. Франческо Кантеллі (*Francisco Cantelli*) стає городянином Львова і орендує склад у підвалі під міською ратушею⁸⁷. Також джерела згадують Петро Мессоперо де Ансальдо спадкоємця (та?) консула франків з Лікостомо (*Petrus Messopero de Ansaldo haeres Licostomi consul Francorum*)⁸⁸. Крім того, в різних документах 40–50-х рр. XV ст. згадуються імена інших вихідців з Кафи та Лігурії: Паоло Грімальді⁸⁹, Єронім Ольмеріо⁹⁰, Конрадо ле Порто⁹¹, Йоанна, Юліана, Лукіно, Якобо де Сан-Сальваторе, Анжело Леркаріо (*Angelus de Lerkario Ithalicus*)⁹².

Окремо варто виділити Христофоро Гуардіо де Сан-Ремо, який оселився у Львові та в 1443–1466 рр. здійснював тут свою ділову та комерційну діяльність, неодноразово займав адміністративні посади (глави львівської та люблінської митниці, дрогобицьких солеварень)⁹³. Слід зазначити, що цей приклад зовсім не поодинокий. Генуезці не відмовлялись від королівської служби⁹⁴.

⁸⁷ *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, t. 2. *Księga przychodów i rozchodów miasta, 1404–1414*, wyd. Aleksander Czołowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1896, p. 79, 127–128; № 225, 331, 332; *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, t. 3. *Księga przychodów i rozchodów miasta, 1414–1426*, wyd. Aleksander Czołowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1905, p. 7, 13, 43, 99; № 28, 60, 191, 341; R. Hryszko, *Januensis ergo mercator? Działalność gospodarza Genueńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku*, Pragmateia II (Kraków) 2012, p. 37.

⁸⁸ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XIV, Lwov 1889, p. 35, 37, 156, 166, 175, 177, 180.

⁸⁹ *Ibid.*, № 101, 275.

⁹⁰ *Ibid.*, № 21, 49, 59, 96, 97, 99, 100, 101, 114, 115, 183, 187, 255, 275.

⁹¹ *Ibid.*, № 1340.

⁹² *Ibid.*, № 20, 23, 30, 165, 166.

⁹³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. VI, Lwov 1876, p. 64, 77; № 43, 50; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. IX, Lwov 1883, p. 73, 76; № 56, 58; *Akta grodzkie...*, t. XIV, № 884, 898, 1340, 1450, 1583, 2105, 2127, 2129, 2132, 2181, 2237, 2245, 3319; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XV, Lwov 1891, № 83, 414, 477.

⁹⁴ D. Quirini-Popławska, R. Hryszko, *Rola włoskich żupników w Polsce w XIV i w XV wieku*, Kazimierz – sławny iz czynów Wielki (Materiały z sesji naukowej, Nowy Wiśnicz, 14–15 maja 2010), Kraków 2011.

Після 1453 р., коли стосунки Кафи з Середземномор'ям припиняються через блокування протоки Босфор османами присутність генуезьких торговців у Червоній Русі стає усе частішою. У документах 1453–1469 рр. згадується Юліано Джебелетто де Кафа (*Julianus Gebeletus de Caffa*), що бере участь у різних фінансових і боргових операціях. Торгівельні операції він веде в основному в напрямку Молдови. Юліан був свідком при складанні акта продажу хутровини, призначеної для відправки до Генуї. Він же виступав поручителем Анастасії Мессоперо (*Nastazia Messopero*), стягаючи на її користь борги її батьку Петру⁹⁵.

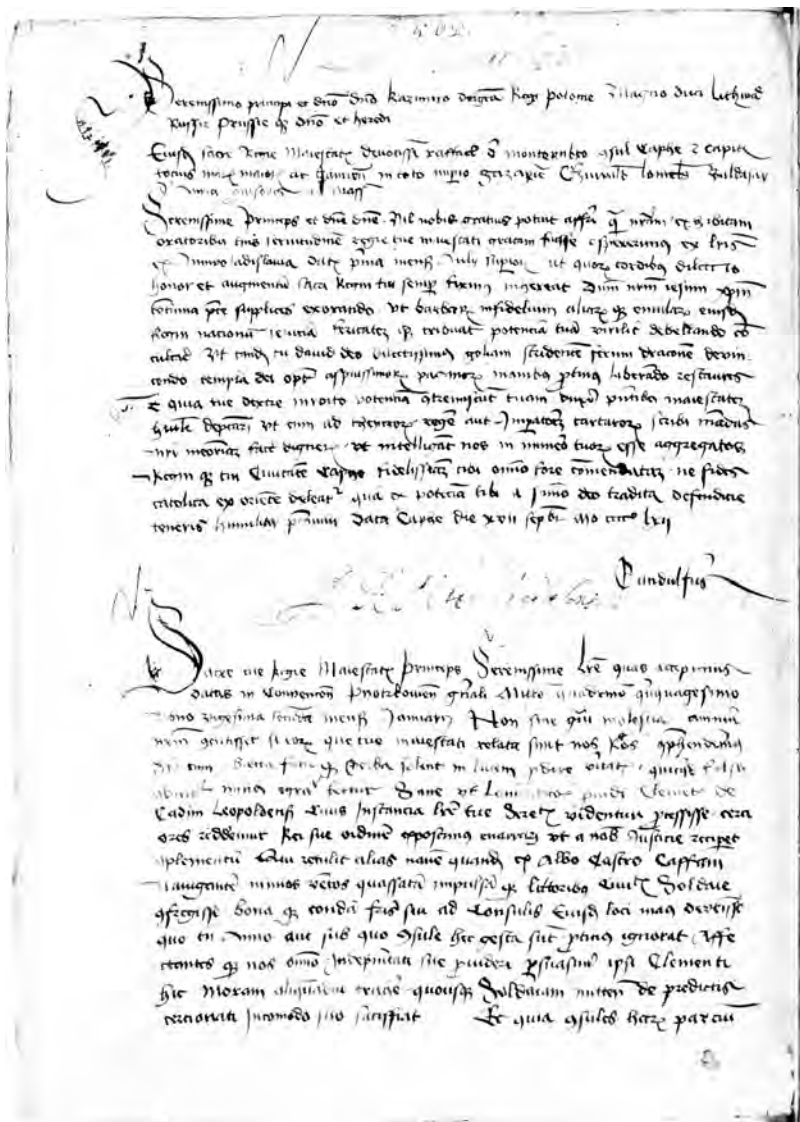
Відомо, що близько 1430 р. литовський князь Вітовт, загрожуючи війною Кафі, вимагав вивісити на її стінах його прапори і герби⁹⁶. Короткочасне посилення Литви не мало наслідків, але авторитет і могутність Польсько-Литовської держави змушував генуезців звернутися саме до нього через загрози захоплення Кафи османами, особливо після 1454 р., коли Кафа стала данницею османського султана⁹⁷ (мал. 5). У квітні 1462 р. генуезький консул Кафи Рафаель де Монтерубео, провізори та массарії Гуїрардо Ломеліно та Балдасар Аурія звертаються до польського короля Казимира IV (1447–1492) з проханням узяти місто під свою протекцію. Але король не поспішав відкрито допомагати данникам турецького султана та кримського хана. Замість цього він вимагав відшкодувати збитки львівського громадянина Клементя де Кадим. Корабель його брата з товарами, які належали Клементу, на маршруті від Альбо Кастро до Кафи зазнав аварії біля Солдайї в 1459 р., а товари були конфісковані консулом того міста. Проте влада Кафи відповідала королеві дуже ухильно⁹⁸. Втім вже в 1466 р., на прохання “славних:

⁹⁵ S. Kutrzeba, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*, Przeglad Polski IV (1903) 846–848; R. Hryszko, *Janiensis ergo...*, p. 47–48.

⁹⁶ С.П. Карпов, *Регесты документов фонда diversorum filze Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья*, Причерноморье в средние века 3 (Санкт-Петербург 1998) 36.

⁹⁷ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. I, parte I, 1868, p. 102–112, № 33.

⁹⁸ *Listy Genueńczyków z Kaffy do Kazimierza Jagiellończyka*, Pamiętniki historyczne, t. I, wyd. L. Hubert, Warszawa 1861, p. 1–16. Перевидання у: A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte II, 1879, p. 468–472. Цифрові зображення копій цих листів з 11 Księgy Wpisów (Libri Inscriptionum) Metryki Koronnej див.: http://agad.gov.pl/szukaj/?zbior=43&zestaw=0&data_od=&data_do=&q=caffa&s=Szukaj.

Мал. 5. Копія листів від 17 вересня 1462 консула Кафи Рафаеля де Монтерубео, провізорів та массаріїв Гуїрардо Ломеліно та Балдасар Аурія до польського короля Казимира IV.

Fol. 565v. з 11-ї книги Метрики Коронної (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

консулів, опікунів і торговців кафійських” (*famosos consulem, provisiones, mercatores et incolas Caffenses*), Казимиром був наданий привілей вільно проживати і торгувати у Львові⁹⁹. Мабуть справа щодо майна Клементя де Кадим до того часу була полагоджена.

У 1463 р. посол з Кафи Галеаццо Бонавентура добився від польського короля дозволу здійснити набір 500 найманців на території королівства для захисту Кафи. Набраний загін так і не дістався до Криму. Проходячи через Брацлав вони влаштували бійку, яка переросла в погром. Литовський намісник Брацлава – князь Михайло Чарторийський зі своїми “холопами” перебив майже усіх найманців¹⁰⁰. Переможцям дістався багатий здобуток – 30000 флоринів. Наявність такої великої кількості грошей у лицарів (600 флоренів на кожного) видає в них не звичайних найманців, а людей, що розраховували зайнятися на місці торгівлею¹⁰¹. Активність кафійців у межах королівства від цього не втихла. Італійські торговці з Кафи на початку 1470-х рр. розвернули у Львові торгівлю невільниками, про яку там до того нічого не було відомо. У цих операціях брали участь мешканці Кафи: Руссето з Бергамо, Франциск з Павії, Джанетто Ломеліно¹⁰².

4 червня 1475 р. Кафа, після п’яти днів облоги, здалася туркам. Майже вся захоплена в місті Генуя була посаджена на кораблі для відправки в Істанбул. Знаходячись вже в морі, на одному з кораблів полоненим удалося звільнитися і розвернути його у бік Монкастро-Білгорода або Кілії. Вийшовши на берег колишні полонені почали розбратити з приводу розподілу захопленої на кораблі здобичі. У справу втрутився молдавський воєвода Стефан Великий (1457–1504). Здобич була ним конфіскована, а учасники сварки знову були полонені та розміщені в Сучаві, звідки згодом частина їх була відпущена на волю¹⁰³.

⁹⁹ *Akta grodzkie...*, t. VI, p. 99–100; № 67.

¹⁰⁰ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki słynnego Królestwa Polskiego*, ks. 12, Warszawa 2009, p. 69–70.

¹⁰¹ R. Hryszko, *Januensis ergo...*, p. 107–108.

¹⁰² D. Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami*, Krakow (Universitas) 2002, p. 211–223.

¹⁰³ A. Giustiniani, *Castigatissimi annali con la loro copiosa tauola della eccelsa & illustrissima republica di Genoa, da fideli & approuati scrittori, per el reuerendo monsignore*

Мартин Стрийковський згадує, що католицький єпископ Кафи Сімон, перебуваючи в Києві при дворі воєводи Мартина Гаштольда, почувши звістку про взяття Кафи, помер від серцевого нападу¹⁰⁴. Метою перебування єпископа Кафи на теренах польсько-литовської Речі Посполитої був збір коштів для оборони міста від турків¹⁰⁵. Ще в середині 1450-х рр. папський престол, на клопотання впливових генуезьких сімей, надав право витратити на це частину коштів, які збиралися від реалізації індульгенцій на території Польщі¹⁰⁶.

Багатьом італійцям вдалося уникнути турецького полону. У числі втікачів з Криму виявився Андреоло, відомий раніше по тяжбі з консулом Солдайї. Він був одним з братів де Гуаско, що самовільно побудували свій замок в околицях Солдайї. У 1481 р. він відправляє зі столиці Литви – Вільно грамоти кримського хана Менглі-Гірея, в яких хан запрошує генуезців повернутися до Криму і зайняти колишні міста на північному узбережжі. У зв'язку з цим папський престол серйозно розглядав можливість організації хрестового походу проти Османської імперії, в якій йшла війна між спадкоємцями покійного султана Мехмеда II¹⁰⁷. Але цим планам

Agostino Giustiniano genoese vescovo di Nebio accuratamente raccolti, Genova 1637. car. 228; A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte II, 1879, p. 475–489; № 19–26; И. Колли, *Исторические документы о падении Кафы*, ИТУАК 45 (1911) 1–18; J. Długosz, *Roczniki...*, p. 376–378; D. da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed.: I. Ursu, Bucuresti 1910, p. 72–83; K. Kévonian, M. Cazacu, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 17. № 4 (octobre-décembre 1976) 495–538.

¹⁰⁴ М. Стрийковський, *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси*, Наукове товариство ім. Шевченка. Історичні джерела, том 10, Львів 2011, с. 785.

¹⁰⁵ Та ж звістка в дефектному вигляді присутня і в “Літописі Биховця”: *ПСРЛ*, т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907, стлб. 550. Стрийковський запозичив цей факт з незбереженої до нашого часу русько-литовської хроніки, знайденої ним у князів Заславських в Берестовицях (*ПСРЛ*, т. 17, кол. 473–474, примітка під зірочкою). Звістки про єпископа Симеона ми не знаходимо в G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. II. Hierarchia Latina Orientis, Studi Religiosi 3 (Verona 1976) 69.

¹⁰⁶ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte I, p. 538, doc. DCCXCV, p. 620, doc. DCCCLXII, p. 722, doc. DCCCCXXIX.

¹⁰⁷ G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, *Giornale Ligustiche* 6 (1979) 321–494. Перевидано окремим виданням у Генуї у 1880 р. D. Quirini-Popławska, *Próby nawiązania anty tureckiego porozumienia geneńsko-polsko-tatarskiego w latach 1480–1481*, *Historia vero tesits temporum*, Kraków 2008, p. 179–199.

не призначено було збутися. Кафа для Генуї назавжди залишилася лише легендарним спогадом.

Падіння Кафи, Білгорода, Кілії та припинення торгівельних відносин з Північним Причорномор'ям важко вдарило по економіці Львова і навіть позначилося на етнічному складі міської аристократії. Наплив населення німецького походження майже припинився. Та згодом німці позбавилися домінуючої ролі в місті, а їх місце зайняли поляки¹⁰⁸. У 1497 р. польський король Ян Ольбрехт передав у безмитне користування львівським райцям (членам міської ради) королівські ваги і воскову комору (склад) до того часу, коли “Кафа, Кілія та Білгород повернуться в підданство і владу християн”¹⁰⁹. Пам'ять про значення лігурійцев в історії й економіці регіону зберігалася в історичній пам'яті століттями. У своїй “Хронічці польській” історик Мацей Стрийковський стверджував, що Монкастро та Кілія побудовані генуезцями¹¹⁰. Аж до нашого часу ще живі легенди про те, що саме генуезці заснували фортеці уздовж “Татарського шляху” від Чорного моря до Львова – у Бендерах, Сороках, Хотині і навіть у Кам'янці-Подільському¹¹¹.

Наприкінці XV ст. папський престол, очевидно, зважаючи на раніші тісні зв'язки Кафи з Польським королівством та Великим князівством Литовським, став призначати номінальних єпископів Кафи з числа польських домініканців та цистеріанців¹¹². Імена деяких з них відомі. У 1493 р. був призначений домініканець Войцех з Щеціна (Wojciech z Szecina), після 1506 р. – Ян з Радзейова (Jan z Radziejowa), Яків з Міхова (Jacobus Mechowski 1512–1530), Раймунд

¹⁰⁸ М. Долинська, *Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст.*, Л. (Видавництво Українського католицького університету) 2014, с. 72; О. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: Правовий статус, склад, походження*, К.; Л. 2012.

¹⁰⁹ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст, Л. 2010, с. 137–139, № 55.

¹¹⁰ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. Wydanie nowe, będące dokładné powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582*, t. I. Warszawa (Nakład Gustawa Leona Glücksberga) 1846, p. 169; М. Стрийковський, *Літопис польський...*, с. 132, 235.

¹¹¹ Ідея про заснування цих фортець генуезцями походить від місцевої молдавської традиції. Див.: N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 41.

¹¹² М. Dubiecki, *Kaffa, osada genueńska i jej stosunek do Polski w XV wieku*, Obrazy i study a historyczne, serya II, Kraków 1899, p. 31–41.

Харшевський (Rajmund Charczewski † 1550), суфраган віленський Фелікс (Feliks Casmusianus 1532–1554), Станіслав Фаленський (Stanislaus Falenski 1562–?), Йоанн Гняздовський (Joannes Gniasdowski 1583), Анжей Гембіцький (Adrzej Gembicki 1628), Жигмонт М'яськовський (Zygmund Miaskowski † 1648), Мартін Скемпський (Marcin Skempski † 1664)¹¹³. Домініканська місія інколи робила місіонерські поїздки з Польщі до Криму для підтримки католицьких анклавів, яких там залишалася вже нікчемна кількість¹¹⁴.

Таким чином зв'язки генуезьких факторій Криму зі Східною Європою в XIII–XV ст. були досить активними. Можливо, варто було б очікувати, що італійці могли залишити на цих територіях матеріальні залишки своєї присутності, як і в Криму, де після них лишилися кілометри фортечних мурів, десятки, якщо не сотні кам'яних плит з написами, руїни храмів та будівель, витвори мистецтва тощо. Але нажаль, ці пам'ятки залишаються переважно навіть не виявленими, а конкретні місця розміщення багатьох генуезьких емпоріїв залишаються, нажаль, до нашого часу достеменно не відомими.

¹¹³ P. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel*, vol. III, monasterii, 1923, p. 145, 312.

¹¹⁴ Див. короткий огляд у: Н. Сінкевич, *Домініканська місія в Криму в XIV–XVII ст.*, Наш Крим 2 (Київ 2016) 188–201.